

УДК 330.3

В. В. Комірна,

к. е. н., докторант, Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

ГЕОСФЕРНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА РОЗВИТКУ ДОСЛІДЖЕНЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ПОЛІТИКИ

Визначено методологічні аспекти регіональних досліджень економічної сфери територіальних суспільних систем. Обґрунтовано концептуальні підходи до її реформування.

The methodological aspects of regional researches of economic sphere of the territorial public systems are certain. Conceptual approaches are grounded to its reformation.

ВСТУП

Проблеми формування соціальної політики та механізму її реалізації у регіоні обумовлені новітніми трансформаційними, соціалізаційними, ефективізаційними процесами в соціальній економіці, у системі територіального управління. Адже інформаційна ера з надзвичайною швидкістю втягує у вир суспільного життя усе нові види людської діяльності. Вони по-різному виявляються в умовах специфіки оточуючого середовища, визначають особливості нового поділу праці й способу задоволення соціальних потреб мешканців окремих територіальних суспільних систем. В Україні із запровадженням філософії соціально орієнтованої ринкової економіки та проголошенням євроінтеграційного курсу реформ ці процеси детермінують вибір моделей регіональної соціальної політики, впливають на поведінку її суб'єктів, відтак вимагають ґрунтового вивчення.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В Україні інтерес економічної наукової думки до проблем аналізу соціальної політики носить інтегральний характер. Свідченням цьому є праці провідних учених, в яких піднімаються питання, в т.ч. соціальної тематики (Д. Богиня, В. Геєць, О. Грішнова, Б. Данилишин, О. Кілієвич, І. Кравченко, О. Кучеренко, Е. Лібанова, М. Логунова, І. Лукінов, О. Макарова, В. Онікієнко, С. Пирожков, А. Пойченко, В. Романов, Ю. Саєнко, В. Тертичка, М. Чумаченко, А. Чухно, В. Шахов). Регіональні дослідження феномену політики, у яких у різній мірі знаходять відображення соціальні аспекти, пов'язані з іменами О. Амоші, С. Бандура, П. Беленького, Є. Бойка, С. Вовканича, М. Долішнього, С. Дорогунцова, Ф. Заставного, С. Злупка, М. Козоріз, О. Кузьміна, В. Куценко та ін.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— окреслити методологічні аспекти регіональних досліджень економічної сфери територіальних суспільних систем;

— визначити концептуальні підходи до її реформування.

РЕЗУЛЬТАТИ

У регіональній економіці використання геосферного підходу пов'язане з дослідженнями соціальних явищ та процесів, що обумовлені дією факторів місця (розміщення виробництва та розселення, розвитку економіки окремих регіонів, динаміки міжрегіональних соціально-економічних зв'язків, факторів відтворення регіональних суспільних систем, конструювання моделей їх компенсації, життєзабезпечення, трансформації). Гносеологічні межі використання цього підходу пов'язані з проблемою субординації понять "простору" та "території", котрі авторами часто просто отожднюють. Така практика піддається справедливій критиці, оскільки територія є лише одним з елементів простору (поряд з акваторією та аероторією), має значно вужчий спектр хорологічних вимірів, а отже — менші шанси оптимізації моделей розвитку людських взаємовідносин. Так, за Е. Алаєвим територія — це "обмежена частина твердої поверхні Землі з притаманними для неї природними та антропогенними властивостями і ресурсами, яка характеризується протяжністю (площею) як особливим видом "просторового" ресурсу, географічним положенням та іншими властивостями, що є об'єктом конкретної діяльності або дослідження" [1, с. 20]. Різноманіття соціально-економічних явищ та процесів, що протікають в межах конкретного місця, дають змогу говорити про "насичену територію, яка вміщує множини об'єктів і зв'язків між ними: населені пункти, промислові підприємства, господарсько освоєні і рекреаційні площі, транспортні і інженерні мережі

і ін." [3, с. 5]. Це відповідно ставить потребу визначення топологічної ознаки поділу території. Дане питання є надзвичайно дискусійним у регіональній економіці. В одних випадках вчені оперують поняттям району — таксономічної одиниці в системі територіального поділу, що виділена за сукупністю певних взаємопов'язаних ознак, в інших — регіону, територіально стійких утворень більш значних розмірів, котрі не завжди співпадають з таксономічною одиницею існуючого територіального поділу. В дискусіях, що ведуться понині на предмет субординації цих понять, окреслилося дванадцять різних підходів до визначення змісту поняття "регіон" [4, с. 179—185]. Під регіоном розуміється територія з більш-менш однорідними природними умовами та характерною спрямованістю факторів розвитку територіальних суспільних систем (ТСС). З одного боку, це частина території, що наділена спільністю природних, соціально-економічних, національно-культурних, історичних і інших ресурсів та умов формування, реалізації та розвитку соціально-економічного, етно-генетичного, культурного потенціалу (джерела розвитку суспільних відносин); з іншого — господарююча підсистема системи вищого порядку, яка органічно поєднує сукупність локалізованих у межах певної території видів людської діяльності, вирізняється специфікою господарського механізму забезпечення конкурентоспроможності продукції; водночас — це соціокультурна підсистема, котра виділяється в певних територіальних межах з-поміж інших підсистем системи вищого рівня набором функцій, цілями та завданнями з приводу відтворення суспільних відносин. У нашому випадку важливо пам'ятати, що в епіцентрі таких відносин є людина з різноманітними потребами і способами реалізації соціально-економічної активності. Все, що її оточує (середовище життєдіяльності, принципи, форми, методи організації суспільних відносин), стає засобом досягнення генеральної соціальної мети — забезпечення добробуту населення. Не продуктивні сили і їх елемент — людина в системі виробництва, а виробництво заради добробуту людини визначають ідеологію політики соціальної держави, теорію та практику її регіонального соціального управління. З появою інноваційних факторів розвитку ТСС виникає необхідність опрацювання інституційних ознак територіального поділу суспільства і їх впливу на формування соціальної політики від індивіда до сім'ї, групи, організації (фірма, підприємство, установа і т. п.), соціального інституту (право, освіта, релігія і т. п.), територіальної спільноти (село, місто, область, держава), світового співтовариства (світова система) [9, с. 18].

Інша річ, коли мова йде про дійсно геопросторові аспекти вивчення вказаних процесів. Сучасні технології збору та накопичення інформації, знань — особливо важливих ресурсів економіки, — яскраве свідчення можливостей розвитку геосферного підходу в економіці. Поняття простору все частіше починає сприйматися як середовище багатоманітного об'ємного конструювання місць реалізації соціально-економічних зв'язків, відтак і цілей соціального розвитку суспільства. Ці зв'язки, процеси, цілі формують системні єдності, котрі, нашаровуючись одне на друге, можуть виконувати різні соціально-економічні функції. Нині на це вказує розвиток послуг інтернет-економіки, віртуальної економіки (венчурне підприємництво без інновацій; медичне, освітнє, пенсійне страхування, при якому економічна діяльність здійснюється без надання реальних послуг; резервування коштів на добротинність без надання соціальної допомоги тощо).

Застосування геосферного підходу до регіональних досліджень соціальної політики детермінується специфікою розвитку самого об'єкта регіональної економіки [4, с. 180; 5, с. 73; 6, с. 33]. Не вдаючись в дискусію з цього приводу, ми притримуємося позиції вчених, котрі пропонують розглядати у цій якості територіальні суспільні системи (ТСС) — фрагмент реальності, а точніше частину суспільства, що функціонує на певній території, оконтурену політико-адміністративними границями з системоформуючим центром [5, с. 9]. Кожна ТСС є формою спільної тісно переплетеної політичної, економічної та соціальної та іншої діяльності людей, розмежовувати які можна тільки умовно. Разом з тим з метою гармонізації їх розвитку, визначення способів покращення виконання специфічних функцій, постає необхідність зосередження уваги на кожній з них зокрема. Окрему нішу серед них займають соціальні ТСС (соціально-демографічні, соціально-трудова, соціально-споживчі, соціально-культурні, соціально-екістичні та ін.). Виділення цих систем обумовлено геопросторовою специфікою вияву місця соціальних явищ та процесів, що їх формують, характером виконання соціальних (неекономічних) функцій. Методологічні засади їх аналізу вимагають конкретизації понять "регіональне соціальне явище", "регіональна соціальна подія", "регіональний соціальний процес".

Так, під регіональним соціальним явищем розуміють те, що виділяється завдяки територіальній формі вияву соціальної взаємодії елементів ТСС (у філософії — все, що сприймається чуттєво, "річ-в-собі" [9, с. 54]). Це поняття слід відрізнити від регіональної соціальної події — дійового, діяльнісного відношення одного елемента ТСС до іншого. Вона має сенс лише тоді, коли фіксується свідомістю суб'єкта і стає предметом теоретичного аналізу. Далеко не всі регіональні соціальні події стають регіональними соціальними явищами. Так, соціальна ідея чи теоретична система не стане регіональним соціальним явищем доти, доки вона не увійде в соціальне життя ТСС. Тобто під регіональною соціальною подією розуміють все те, що не просто відбувається з окремою людиною в конкретному місці, але має значення для зміни загального стану досліджуваної ТСС у часі. В теоретико-прикладних цілях регіональні соціальні події поділяють на повторні та неповторні (залежно від кількості разів, що відбуваються в житті однієї й тієї ж ТСС), сумісні та не-

сумісні (залежно від можливості одночасної появи в житті однієї і тієї ж ТСС).

Регіональні соціальні явища і події є елементами того чи іншого регіонального соціального процесу — "будь-якого виду руху, модифікації, трансформації, чергування чи "еволюції", іншими словами, будь-якої зміни даного об'єкта, який вивчається протягом певного часу, будь то зміна його місця в просторі чи модифікація його кількісних та якісних характеристик" [7, с. 53] під дією геопросторових факторів. Регіональні соціальні явища і події можуть бути елементами одного і того ж регіонального соціального процесу. Це відбувається за умови, коли їх сукупність має певну цілісність і спрямованість, призводить до зміни стану соціальних відносин ТСС. Оскільки регіональний соціальний процес — це зміна енергетичного потенціалу об'єкта, інформаційної сутності, внутрішніх синергічних зв'язків, то у випадку ТСС він є результатом взаємної геопросторової обумовленості соціальних явищ та подій. Одні події позитивно впливають на динаміку, розвиток регіонального соціального процесу, інші — викликають його стагнацію, розрив, ще інші — призводять до зміни структури ТСС (конструктивні й руйнаційні, інтеграційні й конфронтаційні, антагоністичні та неантагоністичні тощо).

Регіональні соціальні процеси є різних типів, форм, видів, їх можна класифікувати за різними ознаками. Так, типологія соціальних змін ТСС передбачає поділ регіональних соціальних процесів за напрямом змін — регрес, занепад (малі та маргінальні зміни), прогрес (всезагальні еволюційні та революційні зміни); за часовим горизонтом змін — коротко-, середньо-, довгострокові; за рівнем змін — індивід, група, організація, інститут, ТСС. Щодо форм регіональних соціальних процесів, то у регіональній науці їх поділяють на лінійні, циклічні, хаотичні. Видове різноманіття ознак регіональних соціальних процесів корелює із надзвичайно широким спектром задач, котрі виникають в теорії та практиці територіального управління.

Так, наприклад, за змістом структурних зв'язків між елементами ТСС умовно виділяються соціальні процеси енергетично-речовинні (виробничі, структурно-функціональні), комунікативно-інформаційні (людське спілкування та форми передачі повідомлень, форми існування свідомості); культурологічні, змішані (цінності, менталітет, уподобання, норми, вірування). За генезисом умов подолання простору — територіальної диференціації (поділу регіонального явища) та територіальної інтеграції (об'єднання регіонального явища). За значенням для розвитку ТСС: позитивні (сприяють формуванню позитивних тенденцій соціального розвитку ТСС) та негативні (суперечать інтересам особистості в рамках морально-етичних норм чи призводять до деградації ТСС чи певної соціальної групи та особи) та ін. Поняття регіонального соціального процесу слід відрізнити від поняття регіонального соціального функціонування, яке, на відміну від нього, не розвивається і не прогресує.

Усі регіональні соціальні явища, події, процеси є елементами ТСС. Наявність різного роду зв'язків між ними (функціональних, структурних) свідчить про складну організацію цих систем.

Кожна ТСС виконує певні функції. Функції ТСС можна поділяти за сферою дії — на зовнішні (перетворюючі, споживчі, адаптивні) та внутрішні (націлюючі, розпорядчі, координаційні, субординаційні, контрольні); динамікою — активні, пасивні [8, с. 64]. Виконання функцій безпосередньо залежить від принципів організації ТСС, зокрема від: дотримання вимог сумісності елементів (включаючи основні три види сумісності — індивідуальна ідейно-цільова сумісність цілей, норм, критеріїв, оцінок з груповою; кваліфікаційно-діяльнісна сумісність членів групи; соціально-психологічна сумісність норм і інтересів); актуалізації функцій (показує процес переходу функції з потенціального в активний стан, який може здійснюватися двома шляхами — адаптації та актуалізації нових функцій); нейтралізації дисфункцій (вказує на направленість регуляції та розвитку ТСС, а також підтримки її в рівноважному стані — суть — ліквідація напруги, конфліктів); зосередження функцій (означає свідому координацію та субординацію функцій [2, с. 96] — шляхом побудови дискриптивного дерева цілей і функцій, що відображає реальну діяльність кожного елемента ТСС, з метою усунення нерівномірності навантажень); лабілізації функцій (принцип організаційної динамічності — вказує на співвідношення функціонально-структурної рухомості та стійкості ТСС. При порівняннях двох ТСС більш організованою буде та, у котрій функції елементів будуть повніше актуалізовані і зосереджені на виконанні головної функції). Дослідження принципів організації ТСС, рівня виконання ними основних функцій є обов'язковою складовою системного підходу до моделювання РСП.

У результаті соціальність ТСС, яка аналізується з використання діяльнісного та комунікативного підходів, може по-різному оцінюватися при моделюванні РСП, розробці механізмів її реалізації. Це залежить від того, які види ресурсів закладаються в модель, на які функції ТСС робиться особлива ставка в регіональному стратегічному менеджменті. Так, при діяльнісному підході ключовими функціями ТСС є функція місця (ареалу), яка відображає ступінь територіальної концентрації взаємозв'язків людини (підприємництва), природи, капіталу, інформації, та функція часу (відстані), котра відображає швидкість поділу видів людської діяльності (ознака загального механізму регіонального відтворення). При комунікативному підході ключовими функціями ТСС є функція вербальної комунікації (мови, письма), яка відображає засіб передачі та збереження інформації ТСС та функція невербальної комунікації (символів, міміки, жестів, мови тіла), що відображає засіб передачі повідомлень у культурному середовищі ТСС.

Відповідно до підходу окреслюється специфіка використання позиційних властивостей соціальності ТСС. Так, при діяльнісному підході мова

йтиме про ознаки місця (зв'язаність, компактність, центральність, диференційованість, конфігурація, форма, орієнтація, гомогенність, гетерогенність) та часу (тривалість, неповторюваність, незворотність) протікання соціальних процесів. При комунікативному — про функціонально-технологічні ознаки комунікації — ідентифікативна, експресивна, імпресивна (апелятивна, конактивна або прагматична), гносеологічна (аккумулятивна, або пізнавально-відображальна), мислетворча, естетична, культуросна, нормативна (денотативна, когнітивна, репрезентативна, референтна, інформативна).

Концепція соціальності є важливим орієнтиром розвитку економічних досліджень РСП. Вона забезпечує зв'язок даної науки з іншими природничими та суспільними науками. На її ґрунті можна вести мову про впорядкування методологічного забезпечення економічного аналізу та прогнозу соціальних явищ та процесів в контексті розвитку:

— соціальної економіки регіону як специфічної галузі господарювання (державно-управлінської, наукової, навчальної, трудової та господарської діяльності), предметом якої є людина з її потребами, розвиток соціально-трудова, соціально-культурної сфери, інфраструктурного забезпечення, вклад регіону в соціально-економічний розвиток країни;

— соціальної політики регіону як специфічної сфери людської діяльності, яка пов'язана з владою і спрямована на впорядкування суспільних відносин, розвитку та територіальної організації відповідних інститутів суспільства на засадах норм конституційного та муніципального права. Завдання регіональної соціальної політики (РСП) у цьому випадку — відобразити й сформулювати статусний вияв соціальних відносин. Даний концептуальний підхід до розуміння соціальних відносин знайшов відображення в розвитку теоретико-методологічного забезпечення соціальної політики в Україні. Він диктує гостру потребу систематизації відповідних економічних оцінок РСП, формування цілісної системи економічного виміру відповідних соціальних явищ та процесів;

— соціальної філософії регіону як складової суспільного життя, яка відображає специфічний територіально обумовлений спосіб існування людей, відтворення їх буття, що складається з сукупності соціальних стосунків й зв'язків на шляху задоволення матеріальних та духовних потреб (середовища життєдіяльності) населення.

Звертаючи увагу на теоретико-методологічне та методичне забезпечення аналізу соціетальних взаємодій ТСС, можна дійти висновку про гостру потребу розвитку подібних досліджень. Певним внеском у цю справу є розробка поняття регіону-соціуму, під яким пропонується розуміти діяльне спілкування людей (соціальних верств, груп), що живуть на певній території, ідентифікують себе через внутрішню сумісність як цілісне системне утворення (психо-

інформаційно-енергетичний тип взаємодії), формують і реалізують свій потенціал у різних видах діяльності відповідно до специфіки поділу праці (діяльнісних тип репродуктивної, економічної, соціально-культурної, екістико-поселенської взаємодії) та визнання норм конституційного і муніципального права (правовий тип взаємодії).

ВИСНОВКИ

Таким чином, важливою методологічною передумовою організації регіональних досліджень соціальної політики виступають як концепція соціальності, так і геосферний, геопросторовий (хорологічний) підхід. У першому випадку забезпечується можливість отримання повної уяви про закономірності та особливості соціально-економічної організації соціальної сфери територіальних суспільних систем, у другому — організації та розвитку цієї сфери в умовах конкретного місця. Геосферний, геопросторовий підхід у сукупності з концепцією соціальності — дві ланки в єдиному ланцюгу міждисциплінарних передумов розвитку регіональних досліджень соціальної політики. Окремою ланкою є економічне моделювання соціальних процесів в умовах окремих територіальних суспільних систем.

Література:

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. — М.: Мысль, 1983. — 63 с.
2. Андрущенко А.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. — К.: Генеза, 1996. — С. 95—97.
3. Гончарук А.Я. Ефективність соціальної політики в умовах ринкових перетворень: проблеми соціалізації економічного розвитку: Автореф. дис. канд. екон. наук (08.09.01). — Львів: ІРД НАН України. — 2001. — 16 с.
4. Денисов Ю., Савельєв Л., Шевчук Л. Регіональний дискурс: сутність, еволюція, сучасні уявлення // Регіональна економіка. — 2003. — № 1. — С. 179—185.
5. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. — Чернівці: Рута, 2003. — 392 с.
6. Паламарчук А.М. Общественные территориальные системы (логико-математическое моделирование). — К.: Наук. думка, 1992. — 271 с.
7. Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика в Україні: сучасні форми та методи реалізації (Зб. наук. пр.). Вип. № 2(52) / НАНУ. ІРД. Редкол.: М.І.Долішній і ін. — Львів, 2005. — 629 с.
8. Сурмин Ю.П., Туленков Н.В. Методология и методы социологических исследований: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2000. — 304 с.
9. Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В.П. та ін. — К.: Знання України, 2002. — 670 с.

Стаття надійшла до редакції 09 січня 2009 р.